

Ulumhadith

Twenty- sixth No 1
Winter (Mar- June 2021)

فصلنامه علمی علوم حدیث

سال بیست و ششم شماره ۱ (پیاپی ۹۹)
بهار، ص ۹۱ - ۱۰۳

مبانی عصری سازی افعال پیامبر ﷺ

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۵/۲۲

مهدی مردانی (گلستانی)^۱

چکیده

الگوگیری از افعال پیامبر ﷺ همیشه هموار نیست و گاه بهره‌گیری از افعال ایشان به دلیل محدودیت‌های تاریخی با دشواری همراه است. در چنین شرایطی، باید اقتضائات عصر جدید را در نظر گرفت و رفتارهای پیامبر ﷺ را متناسب با فرهنگ زمانه عصری سازی کرد؛ موضوعی که با تکیه بر ظاهر متون سیره پیامبر ﷺ پدید نمی‌آید و نیازمند تعریف مبانی و باورهای بنیادین است. مقاله حاضر کوشیده است تا با تبیین مبانی و پیش فرض‌های مؤثر در عصری سازی افعال پیامبر ﷺ، زمینه بهره‌گیری از این دست از افعال پیامبر ﷺ را فراهم آورد و امکان توسعه مصادیق سیره نبوی را مهیا نماید. نتیجه حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که با پذیرش پنج مبانی بنیادین - که به روش تحلیلی - اکتشافی به دست آمده است - امکان تحلیل عصری افعال پیامبر ﷺ فراهم می‌شود و می‌توان رفتارهای ایشان را متناسب با فضای فرهنگی و محیطی امروز، به روزرسانی کرد.

کلیدواژه‌ها: معاصر سازی، سنت فعلی، سیره پژوهی، سیره نبوی، اصول استنباط.

مقدمه

بر پایه آموزه‌های قرآن و سنت، تأسی و الگوگیری از سیره پیامبر ﷺ امری لازم و ضروری است؛ چنان‌که خداوند متعال، رسول خدا ﷺ را به عنوان الگو معرفی کرده و مؤمنان را به تأسی از رفتار ایشان فراخوانده است.^۲ همچنین امیرالمؤمنین (علیه السلام)، تأسی به افعال انبیا، به

۱. استادیار پژوهشکده علوم اسلامی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی (mahdi_mardani@islamic-ir.ir).

۲. سوره احزاب، آیه ۲۱.

ویژه رسول اکرم ﷺ را جزو وظایف دینی مسلمانان برشمرده و آنان را به پیروی از سیره حضرت دعوت کرده است.^۱ الگوگیری از سیره پیامبر ﷺ همیشه میسور نیست و گاه بهره‌گیری از افعال ایشان به دلیل محدودیت‌های تاریخی با دشواری همراه است؛ چطور که غذا خوردن با بردگان، سوار شدن بر الاغ بی پالان، دوشیدن شیر بز و پوشیدن لباس پشمی^۲ از جمله افعالی است که در زمان صدور، مطلوب و پسندیده بوده است و امروزه به دلیل تغییر شرایط زمانی و تفاوت نگاه فرهنگی، امری مرجوح شمرده می‌شود؛ زیرا، افعال پیامبر ﷺ مطابق با شرایط و فضای دوره حیات ایشان شکل گرفته است و طبیعتاً متناسب با عرف و فرهنگ آن زمان فهمیده می‌شود؛ اما در دوره معاصر - که اقتضائات زمانی و محیطی رفتار تغییر کرده است - امکان انجام عین فعل ایشان وجود ندارد و نمی‌توان به سیره ایشان تاسی کرد. از این رو، برای الگوگیری از افعال پیامبری که در فاصله چهارده قرن با مخاطب امروز قرار دارند، باید اقتضائات عصر جدید را در نظر گرفت و رفتارهای ایشان را متناسب با فرهنگ زمانه «عصری سازی» کرد؛ موضوعی که با تکیه بر ظاهر متون رفتارشناختی پیامبر ﷺ پدید نمی‌آید و نیازمند تعریف مبانی و تبیین زیرساخت‌های نظری است.

در این باره، پژوهش مستقلی انجام نشده است و تنها در برخی آثار و مقالات منتشر شده، دغدغه اصلی تحقیق مورد توجه قرار گرفته و بر بعضی مسائل روز تطبیق داده شده است.^۳ افزون بر آن که تحقیق پیش رو با دیگر پژوهش‌های مشابه^۴ به جهت منبع و نوع تحقیق متفاوت است؛ چه، منبع اکثر آثار یادشده اقوال معصومان علیهم‌السلام بوده است و منبع این مقاله افعال پیامبر ﷺ است و عمده پژوهش‌های پیشین موضوع محور بوده است و این تحقیق بر مسأله عصری سازی تمرکز دارد.

واژه «فعل» در لغت به معنای نتیجه انجام کار است^۵ و در اصطلاح، به حسب دانش‌هایی که در آن استعمال شده، معانی متفاوتی یافته است؛ چنان‌که در «ادبیات

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۶۰.

۲. عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۲، ص ۸۱.

۳. رک: سیره پیامبر خاتم ﷺ، مقدمه کتاب؛ «معاصر سازی اسوه های دینی»، ص ۱۰۳-۱۳۱.

۴. آثاری مانند: استنباط حکم اخلاقی از سیره و عمل معصوم، السیره العملية للنبی المصطفی، سیره پیامبر خاتم ﷺ و راه صفا بر پی مصطفی: رفتارشناسی نبوی در جستجوی زندگی متعالی، که به جهت موضوع با مقاله حاضر همسان شمرده می‌شود.

۵. کلمه «فعل» اسم مصدر از «فَعَلْتُ كَذَا أَفَعَلُهُ فَعَالًا» است (مصباح المنیر) که در اصل به معنای احداث و ایجاد چیزی است (معجم مقاییس اللغة).

عرب»، به کلمه ای اطلاق می شود که بر معنایی مستقل و مقرون به یکی از زمان های ماضی، حال و مستقبل دلالت کند.^۱ نیز در «اصول فقه»، به عملی گفته می شود که معصوم علیه السلام آن را به قصد تشریح به انجام رسانده باشد^۲ و در دانش «فلسفه»، به معنای هیئتی است که از سوی مؤثر بر چیزی عارض می شود.^۳ اما تعاریف یادشده در انعکاس حقیقت فعل معصوم علیه السلام موفق نبوده و همه ابعاد معناشناختی آن را روشن نساخته است؛ چراکه گاه فعل معصوم مستقیماً و به منظور القای یک پیام دینی صادر می شود (کنش)، و گاه در مواجهه با موقعیتی بیرونی انجام می پذیرد (واکنش)؛ گاه به شکل ایجادی و انجام فعل رخ می دهد (فعل) و گاه به شکل امساکی و واگذاشتن فعل ظهور دارد (ترک)؛ همچنین گاه معصوم چیزی را با سکوت و سکون خود تایید می کند (تقریر) و گاه با ردع قولی یا فعلی، آن را انکار می نماید. در حقیقت فعل معصوم گونه های مختلفی دارد که با تنقیح و تبیین دقیق ماهیت آن، می توان تنوع و فراوانی آن را روشن ساخت و تفاوت آن را با دیگر گونه های سنت مشخص نمود. از این رو، با مطالعه موردی گزاره های فعلی معصوم و در یک تعریف قراردادی می توان چنین گفت که: «فعل، هرگونه کنش و واکنش غیر قولی است که در مواجهه با وقایع و مسائل جاری زمان ظهور پیدا می کند؛ خواه مستمر و تکرار پذیر باشد و خواه مقطعی و دفعی». منظور از «عصری سازی» به روزرسانی افعالی است که در دوره حضور پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم رخ داده است و در شرایط جدید امکان تکرار آن وجود ندارد. به واقع، عصری سازی در صدد پاسخ به این سوال است که اگر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در شرایط و زمانه حاضر قرار داشت چگونه عمل می کرد و رفتارهای پیشین خود را چگونه بازآفرینی می نمود.^۴ از این رو، موضوع عصری سازی، آن دسته از افعالی است که به دلیل «محدودیت تاریخی» امکان تأسی ندارد و نیازمند بازنگری و بازسازی متناسب با شرایط و اقتضائات زمان است.^۵ مقصود از مبانی عصری سازی، مجموعه باورهای کلامی، حدیثی، تاریخی و متن شناختی است که نسبت

۱. رک: دستور زبان فارسی، ص ۹.

۲. رک: الاجتهاد اصوله و احکامه، ص ۶۸؛ المحصول فی علم اصول الفقه، ج ۳، ص ۲۲۹.

۳. رک: اساس الاقتباس، ص ۵۱؛ الجوهر النضید فی شرح منطق التجرید، ص ۳۱.

۴. چنان که امام موسی صدر در یکی از سخنرانی های خود خطاب به اندیشمندان اسلامی توصیه می کند: فقهای ما نباید ببینند که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم ۱۴۰۰ سال پیش چه کردند، آن ها باید فکر کنند که اگر ایشان امروز بودند، چه می کردند («آینده ای در گذشته»، ص ۸۵).

۵. البته باید افزود که «عصری سازی» تنها محدود به افعال غیر قابل تأسی نیست و به جهت انجام گسترده تر فعل معصوم و توسعه مصادیق سیره، در خصوص افعالی که قابلیت تبعیت دارند نیز اجرا می گردد.

به گزاره‌های فعلی پیامبر ﷺ اتخاذ می‌گردد و با پذیرش آن‌ها فهم روزآمد افعال پیامبر ﷺ فراهم می‌شود. این باورها که به صورت اکتشافی و با عنایت به مراحل عصری سازی افعال پیامبر ﷺ تعریف شده‌اند، عبارت‌اند از: ضرورت تأسی به فعل پیامبر ﷺ، حقیقت فراتاریخی فعل پیامبر ﷺ، سازواری افعال پیامبر ﷺ، آموزه‌های متغیر افعال پیامبر ﷺ و انعطاف موضوعات رفتاری پیامبر ﷺ.

۱. ضرورت تأسی به سیره پیامبر ﷺ

بهره‌گیری روزآمد از فعل پیامبر ﷺ بر ضرورت تأسی به سیره پیامبر ﷺ و لزوم اقتدا به عمل ایشان استوار است. زیرا، زمانی می‌توان از مخاطب عصر حاضر - خصوصاً با توجه به فاصله تاریخی و تفاوت جغرافیایی - انتظار تبعیت از پیامبر ﷺ را داشت که تأسی به سیره پیامبر ﷺ در نظری لازم باشد. نخستین دلیل بر ضرورت تأسی به سیره پیامبر ﷺ، حکم عقل به تبعیت جاهل از عالم است. چه، آگاهی آدمی از نیکی‌ها و بدی‌ها - نسبت به انسان برگزیده (معصوم) - ناقص و اندک است و در عوض، پیامبر ﷺ در بالاترین سطح آگاهی و کامل‌ترین نوع آن قرار دارد؛ از این رو، عقل حکم می‌کند که برای پیمون راه صحیح زندگی از کسی پیروی شود که آگاهی بیشتر و کامل‌تری دارد و خود پیشتر راه درست را طی کرده است. علاوه بر آن که انسان به صورت فطری اسوه طلب و الگوگراست و این ویژگی سبب می‌شود تا آدمی در جستجوی الگویی شایسته و مناسب برآید؛ الگویی که سبب برانگیختگی انسان به کارهای نیک شود و کردارش نسخه عملی شناخت سره از ناسره به حساب آید. افزون بر آن که فطرت کمال جو و برتری طلب انسان اقتضا دارد تا به دنبال الگویی کامل و مصون از لغزش افتد تا با سرمشق قرار دادن آن، بهترین روش را برای پیمون مسیر زندگی انتخاب نماید. اما دومین دلیل بر ضرورت تأسی به افعال پیامبر ﷺ، قرآن و سنت است که بر لزوم تأسی به پیامبر ﷺ تأکید کرده و مسلمانان را به پیروی از ایشان دعوت کرده است؛ چنان که قرآن کریم با یادکرد از پیامبران، ایشان را هدایت یافتگان الهی معرفی کرده و به صورت عام به اقتدای به ایشان توصیه کرده است^۱ و امیرالمؤمنین علیه السلام نیز با معرفی پیامبر ﷺ به عنوان کاملترین اسوه، مسلمانان را به تأسی و الگوگیری از سیره ایشان فراخوانده است.^۲ از این رو می‌توان نتیجه گرفت که پیروی از افعال پیامبر ﷺ، وظیفه‌ای دینی است

۱. سوره انعام، آیه ۹۰.

۲. نهج البلاغه، خطبه ۱۶۰.

که باید به عنوان یک دستوالعمل مورد توجه مسلمانان قرار گیرد و در سلوک زندگی ملاک انتخاب و حرکت ایشان باشد.

۲. فراتاریخی بودن سیره پیامبر ﷺ

فعل پیامبر ﷺ در بستر تاریخ شکل گرفته است و طبیعتاً با فرهنگ و مناسبات زمان خود گره خورده است. خورد و نوش، نوع پوشش، فرهنگ ازدواج و آداب عزاداری همگی از اموری است که در فضای تاریخی عصر صدور شکل می‌گیرد و با توجه به همان شرایط فهمیده می‌شود؛ لکن این، بدان معنا نیست که سیره پیامبر ﷺ، پدیده‌ای تاریخی است و در ظرف زمان خود محصور گردیده است،^۱ بلکه سیره پیامبر ﷺ در عین وابستگی تاریخی، توانایی فرارفتن از محیط پیرامونی خود را نیز دارد و می‌تواند در موقعیت زمانی جدید نیز جاری شود؛ چراکه، تاریخت سیره پیامبر ﷺ امر ذاتی و درونی آن نیست که نتوان از آن تفکیک کرد، بلکه امری عارضی و بیرونی است که بدون تأثیر در هویت قدسی سیره پیامبر ﷺ، در ظرف زمان خود نقش ایفا می‌کند. مهم‌ترین دلیل بر فراتاریخی بودن سیره پیامبر ﷺ، باور به جاودانگی شریعت است که در متون بسیاری مورد تأکید قرار گرفته است.^۲

جاودانگی شریعت اقتضای می‌کند احکام و آموزه‌های اسلام برای همیشه و همه مخاطبان کارایی داشته باشد و صدور آن در یک موقعیت زمانی مشخص، مانع از نفوذ آن در موقعیت‌های دیگر نگردد. از این رو، جاودانگی شریعت با تاریخمندی سنت فعلی سازگاری ندارد و باور به مانایی آموزه‌های اسلام، زمان دار بودن و تاریخی بودن آن را بر نمی‌تابد. دلیل دیگر، تبعیت آموزه‌های دینی از مصالح و مفاسد است؛ زیرا بر پایه آموزه‌های دینی، احکام و شرایع اسلام تابع مصالح و مفاسد است و وقتی مصلحت و مفاسد ای ذاتی و واقعی باشد،^۳ حکم تابع آن نیز دائمی و غیر موقت خواهد بود و دیگر نمی‌توان شرایع برخاسته از آن را تاریخمند و زماندار خواند.^۴ به بیان دیگر، آموزه‌ای که از سوی پیامبر ﷺ القا می‌شود، از

۱. برخلاف برخی نویسندگان که الگوهای دینی را تاریخی دانسته‌اند: «ما هیچ اسوه فراتاریخی نداریم، حضرت علی علیه السلام اسوه عدالت است اما اسوه مصادیق عدالت در آن عصر است. هر کسی اسوه عدالت زمانه خویش است، ما هیچ اسوه فراتاریخی برای عدالت نداریم» (نقدی بر قرآنت رسمی از دین، ص ۴۷۸).

۲. الکافی، ج ۱، ص ۵۸.

۳. رک: «تاریخمندی شریعت؛ بدعت یا نوآوری»، ص ۷۶.

۴. رک: علل الشرایع، ج ۲، ص ۵۹۲.

مصلحتی مشخص برخوردار است که همیشگی است و با گذشت زمان منقضی نمی شود، اگرچه مصداق صورت گرفته محدود به موقعیت زمانی و مکانی خاصی باشد. به همین خاطر، می توان در دوره های پسین نیز از سیره پیامبر ﷺ بهره گرفت و بدان تأسی جست. شایان ذکر است که در این ویژگی، بین فعل و سیره پیامبر ﷺ تفاوت وجود دارد و افعال پیامبر ﷺ از ویژگی تاریخ مندی برخوردارند؛ چنان که مطالعه مصادیق سیره پیامبر ﷺ نشانی می دهد که برخی از افعال پیامبر ﷺ همچون: فرق باز کردن موی سر^۱، رمل در طواف^۲ و احرام به وقت ظهر^۳، به دلیل مصالح خاص، به یک موقعیت و بازه مشخص محدود بودند و قابل سرایت به دوره های دیگر نیستند. لکن سیره پیامبر ﷺ - که نشان دهنده سبک زندگی ایشان است و آموزه های نبوی را روایت می کند^۴ - امری زمان شمول است و فراتر از موقعیت های زمانی و مکانی نقش ایفا می کند.

۳. سازواری افعال پیامبر ﷺ

افعال پیامبر ﷺ با وجود تنوع و تعددی که در مصادیق و جهات صدور دارند، از هماهنگی و هم آوازی لطیفی برخوردار است؛ هم نسبت به افعال خود (سازواری درونی) و هم نسبت به افعال دیگر معصومان (سازواری برونی). دلیل سازواری برونی فعل پیامبر ﷺ آن است که افعال معصومان ﷺ از یک منشأ و مشرب واحد سرچشمه گرفته است و از یک معیار یکسان (وحی) پیروی می کند؛ چنان که جمله معروف «كُلُّهُمْ نُورٌ وَاحِدٌ» [حقیقت] همه اهل بیت ﷺ یک نور واحدند^۵، به این نکته بنیادین اشاره دارد.

به بیان دیگر، سیره معصومان ﷺ یک حرکت مستمر و مسنجم دینی است که در یک همپوشانی معنا دار به تکمیل و تقویت هم می پردازد؛ چراکه «این بزرگواران یک واحدند، یک شخصیت اند، هدف و جهت آن ها یکی است و به صورت یک انسان ۲۵۰ ساله عمر کرده اند»^۶؛ اما دلیل سازواری درونی افعال پیامبر ﷺ، هدف مندی افعال ایشان است؛ چه،

۱. رک: الکافی، ج ۶، ص ۴۸۵.

۲. رک: علل الشرایع، ج ۲، ص ۴۱۲.

۳. رک: الکافی، ج ۴، ص ۳۳۲.

۴. رک: مجموعه آثار، ج ۱۶، ص ۵۹.

۵. بر اساس تتبع صورت گرفته، منبع معتبری که انتساب این سخن به معصوم را ثابت کند به دست نیامد.

۶. انسان ۲۵۰ ساله، ص ۱۶.

معصومان علیهم السلام در عین آن که هریک به اقتضای شرایط و فضای زندگانی، نقش مستقلی داشتند، اما همه آن‌ها هدف مشترکی را دنبال می‌کردند که این هدف مندی، در گفتار و رفتار ایشان انعکاس داشته است.^۱ به واقع، افعال صادره از پیامبر صلی الله علیه و آله به حسب موضوع رفتار، در رسته‌های مختلفی قرار می‌گیرد که هریک از آن‌ها خود تابع یک هدف و مقصد مشترک‌اند؛ برای مثال، هدف پیامبر صلی الله علیه و آله از افعالی همچون: غذا خوردن با سه انگشت،^۲ پذیرش دعوت همه برای مهمانی^۳ و امتناع از غذا خوردن در حال تکیه دادن،^۴ پرهیز از خوی پادشاهی و رواج «فرهنگ فروتنی» بوده است و نیز هدف ایشان از افعالی مانند: شبانی؛^۵ تجارت^۶ و کار جسمانی،^۷ «کسب روزی حلال» و تلاش برای تأمین معاش خانواده بوده است. از این رو، می‌توان گفت که پیامبر صلی الله علیه و آله در سیره عملی خود اهداف مشخصی را دنبال می‌کردند که بر افعال ایشان سایه افکنده و حلقه مشترک رفتارهای به ظاهر متفاوت ایشان به حساب می‌آمده است. اینک، نظریه عصری سازی بر کشف روابط همگرایی افعال پیامبر صلی الله علیه و آله تأکید دارد و از این طریق، مقصود از افعال ایشان را استخراج می‌کند و بر مصادیق روز تطبیق می‌دهد و این، مبتنی بر این باور است که افعال پیامبر صلی الله علیه و آله از یک وحدت و یگانگی هدف مند برخوردارند و به صورت همنشین و هماهنگ در کنار هم جمع می‌شود.

۴. آموزه‌های متغیر افعال پیامبر صلی الله علیه و آله

یکی دیگر از مبانی مؤثر در عصری سازی افعال پیامبر صلی الله علیه و آله، باور به متغیر بودن برخی از آموزه‌های رفتاری پیامبر صلی الله علیه و آله است. به واقع، هریک از افعال پیامبر صلی الله علیه و آله دارای آموزه‌ای است که به تناسب ویژگی و خصوصیت آن، در زمره یکی از دو عنوان «ثابت» یا «متغیر» قرار می‌گیرد. منظور از آموزه ثابت، آموزه مستمری است که در همه زمان‌ها و مکان‌ها پایدار و پابرجاست و منظور از آموزه متغیر، آموزه غیر مستمری است که تنها برای موقعیت خاص یا بازه زمانی معین وضع شده است.^۸

۱. رک: امامان اهل بیت علیهم السلام، مرزبانان حریم اسلام، ص ۱۲۰.

۲. رک: الکافی، ج ۶، ص ۲۹۷.

۳. رک: الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۳۷۰.

۴. رک: المحاسن، ج ۲، ص ۴۵۸.

۵. رک: صحیح البخاری، ج ۴، ص ۱۰۸.

۶. رک: الکافی، ج ۵، ص ۷۵.

۷. رک: همان.

۸. رک: معیارهای بازشناسی احکام ثابت و متغیر در روایات، ج ۱، ص ۲۸.

باور به متغیر بودن آموزه‌های افعال پیامبر ﷺ موجب می‌گردد تا امکان به روزرسانی افعال تاریخی پیامبر ﷺ فراهم گردد و با شناسایی مناسبات زمان و مکان، بین فعل پیشین و فرهنگ پسین توافق ایجاد شود؛ موضوعی که در آموزه‌های ثابت افعال پیامبر ﷺ اتفاق نمی‌افتد و نمی‌توان به دلیل تغییر زمان و مکان، آن‌ها را دستخوش تغییر و تبدیل قرار داد. اینک پرسش مهمی که پدید می‌آید، آن است که ملاک تشخیص آموزه‌های ثابت از متغیر چیست و چگونه می‌توان تشخیص داد که رفتار پیامبر ﷺ جزو آموزه‌های ثابت، پایدار و همیشگی است یا جزو آموزه‌های متغیر، شناور و موقعیتی؟ بررسی دیدگاه‌های مختلف و ارزیابی مستندات آن‌ها چنین به دست می‌دهد که سه ویژگی تأثیرگذار در موضوع رفتار از قرار: جسمانی بودن، تاریخی بودن و مصداقی بودن، ملاک تشخیص آموزه‌های متغیر از ثابت است و با در نظر گرفتن این خصوصیات می‌توان رفتارهای ثابت از متغیر پیامبر ﷺ را تمییز داد.

بر پایه دیدگاه نخست، موضوعاتی که به روح و فطرت انسان بازمی‌گردد، از آموزه‌های ثابت است و موضوعاتی که از جسم و طبیعت انسان نشأت می‌گیرد، از آموزه‌های متغیر است. به بیان دیگر، آن دسته از موضوعاتی که به پرورش فطرت آدمی و تربیت روحانی انسان مربوط می‌شود جزو آموزه‌های ثابت و غیر قابل تغییر است و آن دسته از موضوعاتی که به رابطه انسان با طبیعت می‌پردازد و از چگونگی اجرای قوانین ثابت سخن می‌گوید، جزو آموزه‌های متغیر و ناپایدار محسوب می‌گردد؛ برای نمونه، رفتارهایی که به نظام تشریح و آموزه‌های توحیدی همچون نماز و حج و جهاد مربوط می‌شود، جزو آموزه‌های ثابت و مستمر است و رفتارهایی همچون خوردن و خوابیدن که به خلقت و اقتضائات بشری انسان بازمی‌گردد، جزو آموزه‌های متغیر و ناپایدار است. دلیل این امر را می‌توان مانایی شأن فطری انسان و ناپایداری شأن مادی انسان برشمرد؛ چنان که آیه الله جوادی آملی آورده است:

انسان دارای دو شأن ثابت و متغیر است، شأن ثابت آدمی به فطرت توحیدی و روح او باز می‌گردد که مجرد از ماده بوده و برتر از مرز ماضی و مستقبل است... اما شأن متغیر انسان مربوط به بدن و طبیعت اوست که زمینی و زمانی است... آن قوانینی که مربوط به پرورش فطرت آدمی است، همان قوانین تشریحی است که در هیچ حالت قابل تغییر و تبدیل نیست؛ «حلال محمد ﷺ حلال ابداً الی یوم القیامة...»، اما قوانینی که عهده‌دار اداره کیفیت ارتباط انسان با طبیعت است، به چگونگی اجرای احکام ثابت بر می‌گردد؛ زیرا در محدوده اجراست که زمینه تراحم بین احکام پیدا می‌شود.^۱

۱. ولایت فقیه، رهبری در اسلام، ص ۹۱.

بر اساس دیدگاه دوم، ملاک تشخیص آموزه‌های ثابت از متغیر، گستره تاریخی آن است و چنان‌که موضوعی فرا زمانی و جهان شمول باشد، جزو آموزه‌های ثابت تلقی می‌شود و اگر موضوعی، تاریخی و وابسته به موقعیتی خاص باشد، متغیر به حساب می‌آید. به دیگر سخن، آموزه ثابت آموزه‌ای است که در همه مکان‌ها و زمان‌ها استمرار دارد و شرایط عصری و محیطی تغییری در آن ایجاد نمی‌کند، اما آموزه متغیر فاقد پایداری و پیوستگی است و بسته به اقتضائات زمان و مکان دگرگون می‌گردد؛^۱ برای مثال، رفتارهایی که بر پایه بینش و منش انسانی همچون عدالت‌ورزی و ظلم ستیزی شکل می‌یابد، ثابت و مستمر است و رفتارهایی که متناسب با اقتضائات فرهنگی و محیطی مانند: بهداشت و ازدواج و تدفین انجام می‌گیرد، متغیر و مقطعی است. دلیل این امر، ذاتی بودن موضوعات فراتاریخی و عرضی بودن موضوعات تاریخی است؛ چنان‌که بعضی از محققان نگاشته‌اند:

اگر پیامبر سخنی گفته باشد که در صورت مبعوث شدن در هر زمان و مکان دیگری همان را بیان می‌فرمود، چنین سخنی ذاتی دین است و حکم آن ثابت است ولی اگر او به دلیل موقعیت زمانی و مکانی و فرهنگی سخن گفته باشد، آن کلام عرضی دین و حکم آن موقعیتی و موقت است.^۲

اما در دیدگاه سوم، ملاک تفکیک آموزه‌های ثابت از متغیر، کلی یا جزئی بودن موضوع افعال است؛ بدین معنا که اگر موضوع رفتار پیامبر ﷺ عنوانی کلی و فراگیر باشد، آموزه ثابت به حساب می‌آید و اگر موضوع رفتار، جزئی و مصداقی باشد، آموزه متغیر محسوب می‌شود؛ برای نمونه، «خضاب کردن» یکی از مصداقی رفتاری پیامبر ﷺ است که در ذیل عنوان «عدم تشبته به کفار» قرار می‌گیرد. در این مثال، «عدم تشبته به کفار» موضوعی کلی و فراگیر است که جزو آموزه‌های ثابت و همیشگی به شمار می‌رود و «خضاب کردن» موضوعی خرد و مصداقی است و از آموزه‌های متغیر و شناور رفتار پیامبر ﷺ شمرده می‌شود. دلیل این ملاک، ارتباط موضوع رفتار با اهداف دین است؛ یعنی اگر موضوعی جزو اهداف اصلی دین باشد، مقتضی ثبات است و اگر موضوعی از اهداف فرعی دین شمرده شود، مقتضی تغییر است^۳ که در این صورت، موضوعات کلان و کلی به اهداف اصلی نزدیک‌ترند و موضوعات خرد و

۱. رک: مدارا و مدیریت، ص ۵.

۲. معیارهای بازشناسی احکام ثابت و متغیر در روایات، ج ۱، ص ۴۲.

۳. همان، ج ۱، ص ۵۲.

جزئی به اهداف فرعی.

اینک، با در نظر گرفتن ویژگی‌های یاد شده می‌توان مرز بین آموزه‌های ثابت و متغیر افعال پیامبر ﷺ را تشخیص داد و با قرار دادن فعل پیامبر ﷺ در ذیل هر یک از آن‌ها، موجب شناخت دامنه کارآمدی آن گردید. از این رو، با توجه به ویژگی‌های سه گانه فوق باید گفت افعالی که جزو آموزه‌های ثابت دین به حساب می‌آیند، قابلیت عصری‌سازی ندارند و تنها افعالی که به عنوان آموزه‌های متغیر شناخته می‌شوند، می‌توانند به روز و عصری شوند؛ زیرا لازمه عصری‌سازی تغییر صورت و ساختار اولیه فعل است و این، در افعال زمان شمول پیامبر ﷺ امکان پذیر نیست؛ برای نمونه، لازمه عصری‌سازی «سوار شدن بر الاغ بی پالان»^۱ در زمانه حاضر، سوار شدن بر وسایل نقلیه‌ای همچون «پیکان و پراید» است که با توجه به سطح اقتصادی و اجتماعی آن‌ها در دوره کنونی، جایگزین مناسبی برای مرکب پیامبر ﷺ به حساب می‌آید؛ برخلاف رفتاری همچون «عدم استعانت از مشرکان»^۲ که با وجود محدودیت تاریخی، نمی‌توان با رفتار دیگری جایگزین نمود و یا دستخوش تغییر قرار داد.

۵. انعطاف موضوعات رفتاری پیامبر ﷺ

با تحلیل و واکاوی افعال پیامبر ﷺ با دو عنوان متفاوت مواجه می‌گردیم: یکی موضوع فعل و دیگری مصداق فعل. منظور از «موضوع فعل» سوژه و مبحث کلی است که رفتار پیامبر ﷺ درباره آن صادر شده است و منظور از «مصداق فعل»، نمونه عینی و مورد جزئی است که در ذیل موضوع فعل قرار می‌گیرد؛ چنان‌که «ساده زیستی» یک موضوع رفتاری پیامبر ﷺ است که دارای مصداق و افراد متعددی چون: خوردن نان جو، پوشیدن لباس خشن، سوار شدن بر الاغ برهنه و همنشینی با بردگان است.^۳ اینک، یکی دیگر از مبانی دخیل در عصری‌سازی افعال پیامبر ﷺ، باور به انعطاف موضوعات رفتاری پیامبر ﷺ است. «موضوعات رفتاری» مجموعه عناوین و سرفصل‌هایی است که کنش‌ها و واکنش‌های پیامبر ﷺ بر پایه آن‌ها انجام می‌گیرد و منظور از «انعطاف»، قابلیت تطبیق بر مصداق و افراد گوناگون است. به واقع، برخلاف «اصول رفتاری»^۴ که معمولاً بسته و بسیط هستند و امکان

۱. رک: عیون اخبار الرضا ﷺ، ج ۲، ص ۸۱.

۲. رک: سنن الدارمی، ج ۳، ص ۱۶۲۱.

۳. رک: سیره پیامبر خاتم، ج ۱، ص ۸۰.

۴. منظور از «اصول رفتاری»، سیاست‌های کلی و اصول بنیادینی است که در همه موقعیت‌ها ثابت است و بر همه افعال و اقوال معصوم حکومت دارد. اموری مانند: اصل عزت «الإسلامُ یعلو ولا یُعلى علیه» و یا اصل توسعه «الإسلامُ یرید و لا ینقُص» و...

توسعه یا تضییق ندارند، «موضوعات رفتاری» باز و شناورند و قابلیت تکثیر بر مصادیق گوناگون و توان تنوع به افراد مختلف را دارند؛ برای نمونه، «تواضع» یک موضوع رفتاری است که فارغ از ماهیت منشی آن که امری پایدار است، دارای هویتی کُنشی است که به صورت شناور در قالب افعال مختلف ظهور پیدا می‌کند؛ مواردی مانند: نشستن در پایین مجلس، بلند شدن برای بزرگ‌تر، برداشتن خرده نان از روی زمین، سلام کردن بر کودکان، همنشینی با نیازمندان و... از این رو، افراد و مصادیق این موضوع رفتاری به اقتضای وقت تغییر می‌کند و متناسب با شرایط زمان توسعه یا تضییق می‌یابد؛ چنان‌که در عصر پیامبر ﷺ پوشیدن لباس بلند، خصوصاً اگر روی زمین کشیده شود، امری مذموم بود و نشانه تکبر به شمار می‌رفت و در عوض، پوشیدن لباس کوتاه، یک فعل متواضعانه به حساب می‌آمد.^۱ به همین خاطر، پیامبر ﷺ از به تن کردن جامه بلند پرهیز می‌نمود و لباس‌های کوتاه می‌پوشید،^۲ لکن با گذشت زمان و تغییر فرهنگ زمانه، بار ارزشی فعل پیشین تغییر یافت و پوشیدن جامه بلند از مصادیق رفتاری متکبرانه خارج گردید. باور به این مبنای بنیادین سبب می‌گردد تا زمینه تطبیق موضوعات رفتاری پیامبر ﷺ بر مصادیق روز فراهم گردد و امکان تحلیل عصری افعال ایشان تحقق یابد؛ چرا که عصری سازی، نیازمند بازسازی افعالی است که به حسب شرایط پیشین شکل گرفته است و در شرایط امروزی امکان تأسی و پیروی مطابقی ندارد.

نتیجه‌گیری

افعال پیامبر ﷺ مطابق با شرایط و اقتضائات دوره حضور شکل گرفته است و این، امکان الگوگیری از سیره ایشان را برای مخاطبی که در دوره معاصر زندگی می‌کند، دشوار می‌سازد. از این رو، برای بهره‌گیری از افعال پیامبر ﷺ باید اقتضائات عصر جدید را در نظر گرفت و رفتارهای ایشان را متناسب با فرهنگ زمانه، عصری سازی کرد.

عصری سازی افعال پیامبر ﷺ مسأله‌ای علمی و روشمند است که با تکیه بر ظاهر متون رفتارشناسی پیامبر ﷺ پدید نمی‌آید و نیازمند تعریف مبانی و تبیین پیش فرض‌های نظری است. عصری سازی افعال پیامبر ﷺ متکی بر پذیرش پنج باور بنیادین است که عبارت‌اند از: ضرورت تأسی به سیره پیامبر، فراتاریخی بودن سیره پیامبر، سازواری برونی و درونی افعال پیامبر ﷺ، متغیر بودن برخی از افعال پیامبر ﷺ و انعطاف موضوعات رفتاری پیامبر ﷺ.

۱. رک: مکارم الاخلاق، ص ۱۰۹.

۲. رک: سنن ابن ماجه، ج ۲، ص ۱۱۸۴.

پذیرش مبانی یاد شده موجب می‌گردد تا زمینه بهره‌گیری بیشتر از افعال پیامبر ﷺ فراهم شود و امکان توسعه مصادیق سیره نبوی مهیا گردد.

کتابنامه

- الاجتهاد اصوله و احکامه، محمد بحر العلوم، لبنان: دار الزهراء، ۱۹۷۷م.
- اساس الاقتباس، نصیرالدین طوسی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ش.
- امامان اهل بیت علیهم‌السلام، مرزبانان حریم اسلام، سید محمد باقر صدر، تهران: دارالصدر، ۱۳۹۴ش.
- انسان ۲۵۰ ساله، سید علی خامنه‌ای، تهران: مؤسسه ایمان جهادی، ۱۳۹۰ش.
- الجوهر النضید فی شرح منطق التجرید، حسن بن یوسف حلّی، لندن: مؤسسه الامام علی علیه‌السلام، ۱۳۸۰ش.
- دستور زبان فارسی ۱، احمد گیوی، تهران: نشر فاطمی، ۱۳۸۸ش.
- سنن ابن ماجه، محمد بن یزید بن ماجه، بیروت: دار احیاء الکتب العربیه، بی تا.
- سنن الدارمی، عبدالله بن عبدالرحمن دارمی، ریاض: دارالمغنی، ۱۴۲۱ق.
- سیره پیامبر خاتم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، محمد محمدی ری شهری و دیگران، قم: دارالحدیث، ۱۳۹۴ش.
- صحیح البخاری، محمد بن اسماعیل بخاری، بیروت: دار طوق النجاة، ۱۴۲۲ق.
- الطبقات الکبری، محمد بن سعد، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق.
- علل الشرایع، محمد بن علی بن بابویه، قم: کتابفروشی داوری، ۱۳۸۵ش.
- عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، محمد بن علی بن بابویه، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ق.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
- مجموعه آثار شهید مطهری، مرتضی مطهری، تهران: صدرا، ۱۳۸۴ش.
- المحاسن، احمد بن محمد برقی، قم: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱ق.
- المحصول فی علم اصول الفقه، محمد بن عمر فخر رازی، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۱۲ق.
- مدارا و مدیریت، عبدالکریم سروش، تهران: مؤسسه فرهنگی صراط، ۱۳۷۶ش.
- معجم مقاییس اللغة، احمد بن فارس، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
- معیارهای بازشناسی احکام ثابت و متغیّر در روایات، حسن علی علی اکبریان، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶ش.

- مکارم الاخلاق، حسن بن فضل طبرسی، قم: الشریف الرضی، ۱۴۱۲ق.
- نقدی بر قرائت رسمی از دین، محمد مجتهد شبستری، تهران: نشر طرح نو، ۱۳۹۰ش.
- نهج البلاغه، محمد بن حسین شریف رضی، قم: نشر هجرت، ۱۴۱۴ق.
- ولایت فقیه رهبری در اسلام، عبدالله جوادی آملی، قم: مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۶۷.
- «آینده‌ای در گذشته»، سید حمید متقی، ماهنامه نسیم بیداری، شماره ۲۲، آذر ۱۳۹۰، ص ۸۲-۸۶.
- «تاریخ مندی شریعت؛ بدعت یا نوآوری»، محمد عرب صالحی، کتاب نقد، شماره ۵۴، بهار ۱۳۸۹ش، ص ۷۱-۱۰۶.
- «معاصر سازی اسوه‌های دینی»، عباس پسندیده، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۴۲، زمستان ۱۳۸۷ش، ص ۱۰۳-۱۳۱.

